

راه های ایجاد فضائل اخلاقی در خانواده (طبق نظر علمای

شیعه)

ریحانه آهوی زرین^۱

چکیده

فضائل اخلاقی ارکان اصلی تربیت انسانی و اجتماعی در هر جامعه به شمار می روند. خانواده به عنوان اولین و موثرترین نهاد اجتماعی، نقش کلیدی در شکل گیری و پرورش این فضائل دارد. خانواده با رفتارهای صحیح، چشم پوشی از خطاهای یکدیگر و احترام گذاشتن به یکدیگر الگوی رفتاری مناسبی را برای فرزندان خود ایجاد می کنند؛ بخش اعظمی از خصلت های کودکان از رفتارهای والدین نشأت می گیرد. در واقع خصلت های کودکان انعکاس برخوردها و عملکردهای والدین هست. هم چنین با اهمیت دادن به نوع تغذیه فرزندان، باعث شکوفایی و پرورش خصلت های نیک در آنها می شوند. پدر و مادر با محبت کردن به کودکان به تقویت روابط عاطفی در خانواده کمک می کنند که منجر به آرامش خاطر و روان سالم کودک می شود. مسئله دیگری که در تربیت حائز اهمیت هست، نوع دوستان است. والدین باید به نوع دوستی فرزندان خود توجه جدی کنند. همنشینی با انسان هایی که دارای خصلت های نیک هستند، یکی از بهترین عوامل در ایجاد فضیلت های اخلاقی هست. برای دستیابی به جامعه ای سالم، اولین گام ایجاد خانواده ای مناسب هست. در خانواده افراد خصلت ها و عادات پسندیده را یاد می گیرند که برای تحقق این امر، باید والدین راه های ایجاد آن را اکتساب کنند. در این مقاله سعی شده است به تحلیل راهکارهایی برای تربیت صحیح فرزندان از طریق روش کتابخانه ای پرداخته شود. و نکات عملی و تجربی را برای والدین و خانواده ها ارائه دهد تا فضائل اخلاقی را در محیط خانواده گسترش دهند.

کلید واژه ها

اسلام، فضائل، فضائل اخلاقی، علما

^۱ طلبه سطح دو حوزه علمیه خاوران-تهران

مقدمه

یکی از بنیادی ترین مباحث در اسلام و اجتماع اخلاق و پرورش فضائل اخلاقی است. خانواده به عنوان مهم ترین و نخستین نهاد اجتماعی، نقش بی بدیلی در شکل گیری ارزش های اخلاقی در افراد ایفا می کند. در واقع خانواده می تواند کلیدی ترین بستر در پرورش فضائل اخلاقی افراد جامعه باشد.

خانواده به عنوان بنیادی ترین نهاد اجتماعی، نقش حیاتی در شکل گیری شخصیت و رفتار افراد ایفا می کند. فضائل اخلاقی، به عنوان ویژگی های مثبت انسانی، در این محیط اولیه پرورش می یابند و به عنوان پایه های اساسی زندگی فردی و اجتماعی افراد عمل می کنند. ایجاد فضائل اخلاقی در خانواده علاوه بر تربیت صحیح فرزندان و ایجاد ارزش ها به تقویت روابط خانوادگی نیز کمک می کند. زندگی مدرن امروزه و افزایش چالش ها لزوم توجه به تربیت اخلاقی و ارزش ها را بیشتر از پیش نمایان می سازد. و اهمیت به فضائل اخلاقی در خانواده بیش از پیش احساس می شود. اگر این راهکارهای ایجاد فضائل اخلاقی برای خانواده ها تبیین نشود و افراد در خانواده ایجاد خصلت های نیک و ارزش ها را آموزش نبینند، جامعه دچار انحطاط اخلاقی و از دست دادن ارزش ها می شود. برای این امر مهم علمای اسلام که الگو برای رفتارها و روابط ما هستند، توصیه های زیادی در باب تربیت درست فرزندان در خانواده ارائه دادند و سیره عملی شان هم مملو از درس هایی برای تربیت اصولی کودکان هست.

در مورد این موضوع، مقاله ای با نگارش خانم زکیه محمدی، با عنوان "نقش پدر و مادر در پرورش و تربیت فرزندان" در سال هزار و چهارصد تدوین شده است؛ در این مقاله به وظایف و نقش هایی که پدر و مادر در راستای تربیت فرزندان دارند اشاره می کند و هم چنین به انواع تربیت ها می پردازد، از جمله تربیت عقلانی، تربیت جنسی، تربیت اخلاقی. ولی در مقاله پیشرو، به ارائه راهکارهایی برای تربیت اخلاقی فرزندان و نقش والدین در این راستا پرداخته است.

این مقاله با هدف ارائه روش هایی برای پرورش فضائل اخلاقی در خانواده و جامعه نگاشته شده است. که با علم به این راهکارها و به کار بستن آنها در خانواده بستری صحیح برای ایجاد ارزش ها مهیا می شود و به نقش خانواده در انتقال ارزش های اخلاقی به نسل های آینده و ایجاد جامعه ای سالم می پردازد.

۱- مفهوم شناسی واژگان

در این بخش برای تفهیم بهتر کلید واژگان، به توضیح هر یک می پردازیم.

۱-۱- فضائل

فضائل جمع فضل به معنای زیادت.^۱

فضائل ارزش های خدادای است که از آنها به عنوان ارزش های فطری و طبیعی یاد شده است؛ ارزش هایی که انسان از راه معرفت و دانش و تمرین های عملی آنها را به دست می آورد.^۲

۱-۲- فضائل اخلاقی

خلق جمع اخلاق. به معنای خوی، سرشت، طبیعت، نهاد. علم اخلاق دانش خوی و رفتار معاشرت است.^۳

اخلاق در اصطلاح حالت ثابته و صفات راسخه نفسانی است که شخص بدون نیاز به اندیشه و تفکر و بدون رنج وادار به انجام افعال می نماید.

فضائل اخلاقی به آن دسته اعمالی اطلاق می شود که ارزش ذاتی دارد و با افعال اختیاری انسان رابطه دارد که با راهنمایی عقل و به صورت آگاهانه انتخاب می شوند.^۴

^۱ قرشی، قاموس قرآن، ج ۳، ص ۱۸۲

^۲ انصاریان، زیبایی های اخلاق، ص ۲۰

^۳ بندریگی، المنجد عربی به فارسی، ا-ط، ص ۴۲۰

^۴ مصباح، فلسفه اخلاق، صفحه ۴۰ و ۴۱

۳-۱- علمای شیعه

عالم جمع علما. خردمند، دانا، کسی که او را دانش باشد.^۱

شیعه به معنای پیرو. در اصطلاح کسانی را می گویند که علی بن ابی طالب پسرعم و داماد پیغمبر را پس از او خلیفه می دانند.^۲

۲- فضائل اخلاقی و تربیت در خانواده

کلمه اخلاق جمع خلق و خلق شکل درونی انسان است. غرایز و ملکات و صفات روحی و باطنی که در انسان است اخلاق نامیده می شود و به اعمال و رفتاری که از این خلقیات ناشی شود نیز اخلاق یا رفتار اخلاقی می گویند.^۳

تربیت یعنی پرورش. یعنی این موجود در نهاد خودش چه استعدادهایی دارد؛ آن استعدادهایی که در نهادش هست پرورش و رشد بدهیم.^۴ به بیان دیگر تربیت به معنای پرورش دادن و پروراندن است. و پروراندن هر چیزی و به کمال رساندن آن است تا تمام قابلیت های آن شکوفا گردد. بنابراین معنای پرورش دادن گیاهان برای رسیدن به رشد مطلوب، نوعی تربیت محسوب می شود. و تربیت انسان پرورش دادن جسم و روح اوست

به گونه ای که به کمال شایسته خود برسد. تربیت در انسان به معنای فراهم آوردن زمینه رشد و پرورش استعدادهای درونی و قوای جسمانی و روانی او برای وصول به کمال مطلوب است. و این کار در واقع عملی است آگاهانه با هدف رشد دادن، ساختن، دگرگون کردن و شکوفا نمودن استعدادهای مادرزادی بشر.^۵

^۱ دهخدا، لغتنامه، ج، ص ۱۹

^۲ همان، ج ۲۳، ص ۲۱۸

^۳ مهدوی کنی، نقطه های آغاز در اخلاق عملی، ص ۱۳

^۴ مطهری، فطرت و تربیت، ص ۴۲

^۵ اسماعیلی یزدی، فرهنگ تربیت، ص ۳۹ و ۴۰

مجموعه ملکات نفسانی و خصائص روحی و فضائل و صفات عالیّه انسانی که به صورت ملکات راسخه در نفس درآمده، و مهم ترین ثمره تربیت صحیح می باشد، اخلاق نیکو نامیده می شود. البته همان گونه که تخلق به صفات نیکو نشأت گرفته از تربیت صحیح اسلامی است رذائل قبیح حیوانی که به عنوان اخلاق سوء نامیده می شود زاییده دوری از برنامه های تربیتی صحیح و یا نتیجه تربیت براساس برنامه های غیرمنطبق با فطرت انسان است.^۱

خانواده نخستین محیط تربیتی است؛ محیطی که طفل ناگزیر در آن چشم می گشاید و رشد می کند. کودک از هنگام تولد تا سالیانی فقط با خانواده در تماس هست.^۲

۱-۲- اخلاق و فضائل اخلاقی در اسلام

علمای اخلاق خلیات را به دو نوع تقسیم کردند: فطری، اکتسابی.

صفات فطری غرایز و استعدادهایی هستند که در طبیعت انسان آفریده شده است و اختیار و عمل در تحصیل آنها دخالتی ندارد. مانند حس خداجویی، حق طلبی، غریزه حب بقا و کمال و امثال آن در مقابل صفات اکتسابی که در مقام عمل و اختیار به تدریج برای انسان حاصل می شود. مهم این است که کاربرد انسان از صفات فطری چه باشد. در این مرحله صفات و ملکات خوب را فضائل و مکارم اخلاق، و صفات و ملکات بد را رذائل اخلاق می نامند. اگر رفتار و کردار انسان متأثر از ملکات فاضله باشد آن را محاسن اخلاق و چنانچه از ملکات رذیله ناشی شده باشد سیئات اخلاق می نامند. به هر حال برای رسیدن به فضائل و ملکات فاضله ریاضت های علمی و عملی لازم هست.^۳

فضائل اخلاقی ملکاتی است که موجب نجات و سعادت بشر می شوند؛ در مقابل رذائل اخلاقی وجود دارد که موجب هلاکت و شقاوت بشر می شود. با توجه به اینکه انسان در این عالم همیشگی نیست و از این عالم به عالم دیگر منتقل می شود و زندگی حقیقی و زیست واقعی و جاودانگی انسان در عالم دیگر بروز و ظهور می کند و انسان دست به گریبان همین ملکات است و قهرا این نتیجه می شود که فضیلت های اخلاقی به طور کلی موجب سعادت انسان و رذائل اخلاقی موجب هلاکت او می شود.

^۱ همان، ص ۴۱ و ۴۲

^۵ شیخانی-اسحاقی، سریر سخن، ص ۱۶۰

^۳ مهدوی کنی، نقطه های آغاز در اخلاق عملی، ص ۱۴

اما به خوبی می‌فهمد که محبوب دیگران هست یا نه. با احساس محبوبیت می‌تواند آرام به رشد و نمو خویش ادامه دهد و در صفات عالی انسانیت تکامل یابد. محبت، ریشه اخلاق نیک است. در پرتو محبت می‌توان احساسات و عواطف کودک را به خوبی پرورش داد و از او انسانی شایسته ساخت. کودکی از محبت اشباع شده باشد، روانی شاد و دلی بانشاط دارد. او احساس محرومیت نمی‌کند تا عکس العمل بد نشان دهد.^۱

محبت را باید از دل به زبان و عمل آورد تا کودک آن را با تمام وجود لمس کند. ممکن است پدر و مادری فرزند خود را در دل دوست داشته باشند، اما اظهار نکنند. این نوع محبت تاثیر چندانی ندارد و گاهی تاثیر منفی می‌گذارد و کودک مهر و محبت والدین را احساس نمی‌کند و فکر می‌کند مورد توجه والدین نیست. از این رو پدر و مادر باید محبت خود را به صورت گوناگون آشکار سازند.^۲ ابراز محبت به جا و مناسب بسیاری از مشکلات، ناهنجاری‌ها، افسردگی‌ها و ناسازگاری‌های فرزندان را حل می‌کند چرا که آنان تشنه محبت‌اند و با ابراز محبت رفتارهای ناشایست آنان را می‌توان اصلاح نمود. این شیوه پسندیده و موثر را در سیره اهل بیت به وضوح می‌توان مشاهده کرد.^۳

۳-۲-۴ کنترل دوستان

با توجه به اینکه نیاز به دوستی یکی از نیازهای مهم کودکان است جای خالی این نیاز را چیز دیگری پر نمی‌کند، والدین می‌توانند در این باره نقش موثری داشته باشند؛ مثلاً روابط دوستانه یا خانوادگی یا شغلی والدین با افراد خاص و محله‌ای که برای زندگی خود انتخاب می‌کنند و مدرسه‌ای که فرزندان را در آن نام نویسی می‌نمایند و جاهایی که برای گردش و تفریح و... می‌روند، همه و همه، در شکل‌گیری دوستی‌های کودکان و نوجوان با افراد معین اثر عظیمی می‌گذارد. علاوه بر این، دقت والدین در امور فرزندان خویش و افرادی که فرزندان‌شان با آنها در تماس هستند و برخوردهای مشفقانه و خردمندانه‌ای که در این باره با فرزندان‌شان می‌کنند، آنان را هدایت می‌کند که چگونه دوستانی

^۲ امینی، تربیت، ص ۹۷

^۳ مروجی طبسی، حقوق فرزندان در مکتب اهل بیت، ص ۶۱

^۴ پاک‌نیا، پدر، مادر شما را دوست دارم، ص ۶۴

پاک و متعهد و تلاشگر انتخاب کنند و از دوستان نمایانی که تباه کننده زندگی آنهاست دوری گزینند.

بدون تردید یکی از عوامل سازنده شخصیت انسان پس از خواست خود، نقش دوستان است زیرا قالب انسان‌ها و به ویژه نوجوانان بخش مهمی از افکار و صفات اخلاقی خود را از دوستانشان بر می‌گیرند و تحت تاثیر رفتار، گفتار و الگوی اخلاقی آنان قرار دارند و این نکته از نظر علمی و تجربی هم به اثبات رسیده است. تاثیر دوستان گاهی به حدی است که می‌تواند بر تاثیر والدین غلبه کند حتی اگر خانواده کودک سرشار از فضیلت باشد.^۱

۴-۲-۴ احترام و تکریم

احترام به کودک، یکی از عوامل مهم پرورش شخصیت او به شمار می‌رود. کودکی که مورد تجلیل قرار گیرد، بزرگوار و شریف و با شخصیت بار می‌آید برای حفظ شخصیت خود، از کارهای زشت اجتناب خواهد کرد سعی می‌کند با انجام کارهای نیک شخصیت خود را در نظر دیگران کامل‌تر گرداند تا بیشتر و بهتر مورد تجلیل قرار گیرد کودکی مورد احترام پدر و مادر فرار گیرد، از رفتار آنان تقلید می‌کند و به دیگران و پدر و مادر احترام می‌گذارد. کودک یک انسان کوچک است که به شخصیت خویش کاملاً علاقمند است و از توهین و تحقیر آزرده خاطر می‌شود. کودکی که از سوی پدر و مادر، توهین و تحقیر شود، عقده و کینه پیدا می‌کند و دست به طغیان و سرپیچی خواهد زد. انتقام خواهد گرفت. احترام به کودک، نه تنها پدر و مادر را در نظر فرزند کوچک نمی‌کند، بلکه روح شرافت و بزرگواری را در آنان پرورش می‌دهد. بچه از همان کودکی می‌فهمد که پدر و مادر، او را یک انسان می‌شناسند و برایش ارزش و شخصیت قائل هستند. بدین جهت سعی می‌کند از کارهایی که مورد پسند جامعه نیست، خودداری کند و کارهای خوب انجام دهد تا شخصیتش محترم و محفوظ بماند.

پیغمبر اکرم همیشه و در همه جا بود با کودکان مدارا و مهربانی می‌کرد. وقتی از سفر برمی‌گشت، کودکان به استقبالش می‌شتافتند و پیغمبر آنها را مورد نوازش و ملاطفت قرار می‌داد سپس بعضی

^۱مروجی طبسی، حقوق فرزندان در مکتب اهل بیت، ص ۱۴۷ و ۱۴۸

از آنها را خود سوار می‌کرد و به صاحبش نیز دستور می‌داد بقیه را سوار کنند و با این حال به شهر باز می‌گشتند. از توهین به کودکان و حتی شیرخوارگان جدا خودداری می‌نمود.^۱

اگر پدر و مادر حکومتی بر فرزندان خود دارند، حکومتی است که خیر و صلاح همه اعضای تحت پوشش آن را در برگیرد و چیزی جز حاکمیت عشق و محبت و معرفت و تربیت والای انسانی نیست.^۲ اگر کودک از والدین و مربیان خود احساس بی‌احترامی کند دیگر سخنان و تعلیمات آنان نه تنها اثر تربیتی ندارد که اثر معکوس و ضد تربیتی نیز خواهد داشت چون کودک بغض آنها را در سینه خواهد داشت و پذیرای حرف‌های آنان نیز نخواهد بود.^۳

نتیجه‌گیری

براساس تدابیر تربیتی و اسلامی برای داشتن جامعه سالم باید ابتدا خانواده‌ها اصلاح شوند. خانواده اولین و مهم‌ترین رکن در ایجاد رفتارهای مطلوب و فضیلت‌های اخلاقی در افراد جامعه هست. پدر و مادر باید برای تربیت صحیح و احیای ارزش‌های اخلاقی فرزندان خود باید اصول و روش‌هایی را فراگیرند و آنها را اجرا کنند.

به یکسری اصول تربیتی و راهکارهایی برای ایجاد رفتارهای مطلوب در خانواده مثل اصل تغافل، اصل تقلید، اصل رابطه عاطفی و کلامی و اصل تشویق اشاره شد. هم‌چنین برخی از روش‌های تربیتی که در اسلام تأکید شده ذکر شد، مانند مراقبت‌ها برای ایجاد فضائل اخلاقی، لزوم عفو و گذشت در خانه، مراقبت پدر و مادر از رفتارهای خود، توجه به تغذیه، محبت به فرزند، بازی با فرزندان، احترام و تکریم کردن. تمامی این موارد بسترها و قالب‌های تربیتی هستند که با رعایت آنها فرزندان را به رعایت فضیلت و ارزش‌هایی اخلاقی سوق می‌دهد. درنهایت، ایجاد فضائل اخلاقی در خانواده نیازمند تلاش مداوم و همگانی اعضای خانواده است. با پیروی از این راهکارها و ایجاد فضایی محبت‌آمیز و سالم می‌توان نسل‌هایی پرورش داد که به ارزش‌های اخلاقی و انسانی پایبند باشند.

^۲ امینی، تربیت، ص ۱۹۲ و ۱۹۳ و ۱۹۴

^۱ مروجی طبسی، حقوق فرزندان در مکتب اهل بیت، ص ۸۱

^۲ داوودی-حسینی زاده، سیره تربیتی پیامبر و اهل بیت، ص ۸۹

منابع

۱. ادیانی-ترابی، سید علیرضا-حسین، موعظه خوبان، قم، زمزم هدایت، چاپ نهم، ۱۳۹۷ ه.ش.
۲. اسماعیلی یزدی، عباس، فرهنگ تربیت، قم، مسجد مقدس جمکران، چاپ دوم، ۱۳۸۵ ه.ش.
۳. اکبری، محمود، رفتار والدین با دختران جوان، قم، فتیان، چاپ چهارم، ۱۳۸۹ ه.ش.
۴. امیری پور، احمد، آنچه یک خانواده باید بداند، مشهد، راز توکل، چاپ سوم، ۱۳۹۳ ه.ش.
۵. امینی، ابراهیم، تربیت، قم، موسسه بوستان کتاب، چاپ نهم، ۱۳۹۲ ه.ش.
۶. انصاریان، حسین، زیبایی های اخلاق، قم، دارالعرفان، چاپ سوم، ۱۳۸۶ ه.ش.
۷. باقری طاقانکی - ناصری نژاد، سبزی علی-اعظم السادات، برای تمام خانواده ها، قم، انتشارات نصایح، چاپ دوم، ۱۳۸۶ ه.ش.
۸. به پژوه، احمد، اصول برقراری رابطه انسانی با کودک و نوجوان، تهران، نشر رویش، چاپ دوم، ۱۳۷۶ ه.ش.
۹. پاک نیا، عبدالکریم، پدر، مادر شما را دوست دارم، قم، فرهنگ اهل بیت، چاپ سوم، ۱۳۸۵ ه.ش.
۱۰. تهرانی، مجتبی، مبانی علم اخلاق، تهران، موسسه فرهنگی پژوهشی، مصابیح الهدی، چاپ سوم، ۱۴۰۰ ه.ش.
۱۱. خامنه ای، سید علی، خانواده، سلمان فارسی، چاپ شانزدهم، ۱۳۹۳ ه.ش.
۱۲. داوودی-حسین زاده، محمد- سیدعلی، سیره تربیتی پیامبر و اهل بیت، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ دوازدهم، ۱۳۹۸ ه.ش.
۱۳. دهخدا، علی اکبر، لغتنامه، تهران، چاپخانه دانشگاه تهران، ۱۳۴۱ ه.ش.
۱۴. رشیدپور، مجید، پرورش های اخلاقی و روش های اخلاقی، تهران، انتشارات اولیا و مربیان، چاپ دوم، ۱۳۸۶ ه.ش.

۱۵. سادات، محمد علی، اخلاق اسلامی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها، چاپ بیست و هفتم، ۱۳۸۰ ه. ش.
۱۶. سید خاموشی، فاطمه، رهنمودهای تربیتی، مشهد، به نشر، چاپ دوم، ۹۴ ه. ش.
۱۷. شیخانی-اسحاقی، علی باقر-سیدحسین، سریرسخن، قم، مرکز نشر هاجر، چاپ اول، ۹۴ ه. ش.
۱۸. غرویان، محسن، تربیت فرزند سالم و بانشاط، قم، انتشارات احمدیه، شانزدهم، ۱۳۸۸ ه. ش.
۱۹. فرهادیان، رضا، آنچه والدین و مربیان باید بدانند، قم، موسسه بوستان کتاب، چاپ شانزدهم، ۱۳۸۸ ه. ش.
۲۰. قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ شانزدهم، ۱۳۸۷ ه. ش.
۲۱. مروجی طبسی، محمدجواد، حقوق فرزندان در مکتب اهل بیت، قم، موسسه بوستان کتاب، چاپ دوازدهم، ۱۳۸۸ ه. ش.
۲۲. مصباح، مجتبی، فلسفه اخلاق، قم، موسسه آموزش و پژوهشی امام خمینی، چاپ دوازدهم، ۱۳۸۲ ه. ش.
۲۳. مطهری، مرتضی، فطرت و تربیت، تهران، انتشارات صدرا، چاپ دوم، ۱۴۰۰ ه. ش.
۲۴. مظاهری، حسین، تربیت فرزند از نظر اسلام، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۸۲ ه. ش.
۲۵. معلوف، لوئیس، المنجد فارسی به عربی، محمد بندریگی، تهران، انتشارات ایران، چاپ سوم، ۱۳۸۰ ه. ش.
۲۶. مهدوی کنی، محمدرضا، نقطه های آغاز در اخلاق عملی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ سی و نهم، ۱۴۰۰ ه. ش.
۲۷. شکوه، نوابی نژاد، ۳ گفتار درباره راهنمایی در تربیت فرزندان، تهران، انجمن اولیا و مربیان جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول، ۱۳۷۲ ه. ش.